

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قرآن‌های خطی

سده‌های یازدهم - دوازدهم / پنجم - ششم
آستان قدس رضوی

مریم فراست

چکیده

خط و کتابت به عنوان برجسته‌ترین و والاترین شکل هنر اسلامی همواره از جایگاه رفیعی برخوردار بوده است. از این رو جای تعجب نیست که این هنر دیرینه به با شکوه‌ترین و زیباترین شکل ممکن در خدمت کتابت قرآن مجید و مکتوب نمودن کلام وحی قرار گرفته است.

اشتیاق به خوشنویسی که گونه‌ای نمایش ایمانی است، باعث خلق شگفت‌ترین آثاری شده است که تا کنون در زمینه‌ی هنر مذهبی به وجود آمده است و دلیل ماندگاری آن آثار گرانبها، پس از گذشت سال‌های متمادی، مراقبت خاصی بوده که به واسطه تقدس متن آسمانی قرآن صورت گرفته است.

از جمله مکان‌هایی که یادگارهای بسیاری از میراث گرانبهای آثار و نسخه‌های نفیس خطی قرآنی را در خود دارد؛ کتابخانه آستان قدس رضوی است. در میان نسخه‌های قرآنی نفیس و قابل توجهی که از ادوار مختلف در این کتابخانه وجود دارد؛ ۷ قرآن مربوط به سده‌ی یازدهم / پنجم و ۳۸ قرآن مربوط به سده‌ی دوازدهم / ششم است که جمعاً ۳۳ عدد از آن‌ها ترجمه شده و ۱۲ عدد بدون ترجمه است.

در این مقاله ۷ نمونه از نسخ سده‌ی یازدهم و دوازدهم / پنجم و ششم؛ به لحاظ نوع تذهیب و کتاب‌آرایی و همچنین روند کتابت قرآن در این دو سده‌ی مورد بررسی و مقایسه قرار می‌گیرد.

اهداف اساسی این مقاله موارد ذیل را در بر می‌گیرد:

۱- معرفی نسخه‌های نفیس قرآنی ترجمه شده و بدون ترجمه قرون یازدهم و دوازدهم / پنجم و ششم موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی

۲- تذهیب، کتاب‌آرایی و کتابت قرآن در سده‌ی یازدهم و دوازدهم / پنجم و ششم. سوالات مقاله نیز به شرح ذیل می‌باشند:

۱- چه نوع خطوط و کتاب‌آرایی در قرآن‌های قرون یازدهم و دوازدهم / پنجم و ششم موزه آستان قدس به کار رفته است؟

۲- ویژگی‌های تذهیب به کار رفته در قرآن‌های مکتوب این قرون کدام است؟ شیوه گردآوری مطالب و داده‌های مورد استفاده در مقاله، کتابخانه‌ای و اسنادی و روش تنظیم مطالب توصیفی و تحلیلی - تاریخی است.

واژگان کلیدی: موزه‌ی آستان قدس رضوی، قرآن‌های خطی، خوشنویسی، تذهیب.

مقدمه

هنر خوشنویسی به دلیل این که تصویری قابل رؤیت به بیان کلام قرآن می‌بخشد، به عنوان اصیل‌ترین هنرها در نظر گرفته می‌شود. مسلمانان به میزان زیادی در این هنر سهم دارند. بنابراین هیچ چیز به اندازه‌ی خوشنویسی نمی‌تواند حس زیبایی‌شناسی مسلمانان را بیان کند. خود قرآن نیز بارها بر اهمیت نوشتن تأکید کرده است. به همین دلیل از همان نخستین سده‌های هجری، کتاب‌آرایی و کتابت قرآن مورد توجه قرار گرفت و کتابخانه‌ها و شبکه‌های درباری و آموزشی همگی در مسیر نسخه‌آرایی و کتاب‌سازی هیأتی نظام‌مند پیدا کردند.

از آنجایی که قرآن وحی مستقیم خداوند بود، نخست می‌بایست صحیح ثبت می‌شد که همین امر موجب اصلاح شیوه‌ی خط عربی پیش از اسلام، که بی‌نقطه و اعراب و یکسان نوشته می‌شد، گردید. حساسیت در کتابت کلام وحی الهی به اندازه‌ای بود که اجازه ندهد کسی در منشأ والای آن تردید به خود راه ندهد.

در کنار هنر خوشنویسی قرآنی، هنر تذهیب قرآن رشدی محدودتر از خط داشت، زیرا نگارش متن قرآنی به خودی خود آن را طلب نمی‌کرد. علاوه بر این، ترس از دخالت هر چیز زایدی در متن قرآن، تذهیب را محل تأمل قرار می‌داد. با اطمینان می‌توان گفت همین ترس توأم با احترام بود که جریان رشد تذهیب را به صورتی دقیق و به روش صحیح رونق بخشید و نیل به آن نتیجه‌ای را تضمین کرد که همگان بر صحت حیرت‌آورش اتفاق نظر دارند.

بسیاری از خطاطان و شماری اندک از مذهبیان، قرآن را از اول تا آخر از برداشتن، اما حتی آن عده هم که تمام آن را از بر نداشتند، آن چنان با قرآن مأنوس بودند که قرآن جزء لاینفک طبیعتشان شده بود.

در سده‌های یازدهم و دوازدهم/پنجم و ششم شأن و اهمیت والای قرآن در اسلام و جایگاه آن به عنوان کتابی حاوی وحی پروردگار موجب شد تا نسخه‌هایی توسط هنرمندان پدید آید که از نظر زیبایی و ظرافت ملمس از نخستین قرآن‌ها باشد. در سده‌ی یازدهم/پنجم قواعدی برای هر چه بهتر نوشتن خط تدوین شد و نوشتن خطوط شش‌گانه به شکل کلاسیک خود نزدیک گردید. از این زمان تا اواخر سده‌ی دوازدهم/ ششم نیز تذهیب به شکل جدی، متین و منسجم وارد کتابت شد. در واقع، شیوه‌ی تذهیب چند مذهب از جمله عثمان بن رواف جلوه‌ای تازه به هنر تذهیب بخشید و سرمشق‌های دوره‌های بعد گردید.^۱ در این مقاله سعی شده است علاوه بر بررسی اجمالی وضعیت سیاسی و فرهنگی، همچنین خوشنویسی و کتاب‌آرایی سده‌های مورد بحث، چگونگی تذهیب و کتاب‌آرایی قرآن‌های ترجمه شده و بدون ترجمه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی در هفت نمونه مورد بررسی قرار گیرد.

بررسی وضعیت سیاسی، فرهنگی

سده‌های یازدهم و دوازدهم/ پنجم و ششم

نیمه‌ی دوم سده‌ی یازدهم/ پنجم و سده‌ی دوازدهم/ ششم (۱۲۳۰-۱۰۳۹/۶۲۸-۴۳۱) از لحاظ سیاسی دوره پر اضطرابی است که از برافتادن حکومت غزنوی در خراسان و انقراض سلسله‌های ایرانی نژاد در عراق و فارس و کرمان و گرگان و طبرستان آغاز می‌شود و با چیرگی‌های پیاپی قبایل و غلامان ترک بر ایران و تشکیل سلسله‌هایی از رؤسای قبایل بزرگ و کوچک زرد پوستان و غلامان و سرداران آن‌ها در تمام خاورمیانه و خاور نزدیک همراه است. این دوره را در حقیقت باید دوره حکومت‌های ترک^۲ در ایران دانست و حکومت همین سلسله‌های ترک است که ایرانیان آن روزگار را

۱- سامره کاظمی، سیر تحول کتابت تا سده هشتم هجری، کتاب ماه هنر، شماره ۹۱ و ۹۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۵۷
 ۲- کلمه ترک به مردم زرد پوستان قبایل «لورال و آستانی» که از آسیای مرکزی و اورال تا دامنه‌های آستایر در آسیای شرقی پراکنده بوده و غالباً در توحش و جادو نشینی به سر می‌برده‌اند، اطلاق شده است. بنابراین، این لغت مربوط به مردمی که امروزه در شمال غربی ایران و در آسیای صغیر (ترکیه امروز) به زبان ترکی آمیخته با فارسی و عربی سخن می‌گویند، نیست.

از اندیشه بلند پیشین که درباره استقلال و ملیت خود داشتند، دور ساخت و آنان را برای اطاعت از هر قومی؛ چه وحشی و چه متمدن و هر کسی؛ چه غلام فرومایه و چه شاهزاده بلند پایه آماده کرد و به حالتی دچار کرد که حمله مغولان را بر ایران امری بدیع و غریب ندانستند.

این دوره مقارن با حملات پیاپی غزان و ختایان و خوارزمیان بر بلاد ماوراءالنهر و خراسان و قتل و غارت‌هایی است که به حمله‌ی خون‌آشامان مغول و تاتار منتهی گشت. اما در عین حال و برخلاف وضعیت سیاسی، نیمه دوم سده‌ی یازدهم / پنجم، سده‌ی دوازدهم / ششم و اوایل سده‌ی سیزدهم / هفتم، یعنی دوره مورد مطالعه ما، از حیث کثرت مدارس و مراکز تعلیم و اهمیت آن‌ها از مهم‌ترین دوره‌های تمدن اسلامی است. سلاطین و وزیران و امیران و بزرگان و ثروتمندان عهد، هر یک به نحوی در توسعه مراکز مختلف تعلیم از مدرسه و مسجد گرفته تا کتابخانه و خانقاه می‌کوشیده و مال‌های فراوان در این راه صرف می‌کرده‌اند.

علوم شرعی نیز در این عهد در اوج توسعه و کمال بوده است. یکی از بزرگ‌ترین علمای قرائت قرآن به نام ابوالفضل محمد سجاوندی غزنوی در همین عهد ظهور کرد که کتاب‌های او درباره علم قرائت همواره مورد توجه علمای ممالک اسلامی قرار داشت.^۳

خوشنویسی و کتاب‌آرایی سده‌های یازدهم و دوازدهم / پنجم و ششم

هنر، از جمله هنر خوشنویسی در سده‌ی یازدهم / پنجم دچار تحولاتی شد. از مهم‌ترین این تحولات که بر کتابت قرآن تأثیر گذارد، شیوه نگارش قرآن‌ها بود. خطی که در سده‌های اولیه با عنوان کوفی برای کتابت قرآن به کار می‌رفت، دیگر در نگارش متن اصلی مورد استفاده قرار نگرفت. خوشنویسان پس از چندی خطوط محقق و نسخ را که به غلط شکسته خوانده شده، در کتابت قرآن به کار بردند. خط محقق و نسخ همراه با خط ریحان به «خطوط الیاسه» (خطوط خشک) معروف بودند. علت این نام‌گذاری استفاده مکرر از میل‌های قائم در تحریر است. خطوط ریحان و محقق صرفاً برای کتابت قرآن به کار می‌رفت، حال آن که خط نسخ موارد گسترده‌تری داشت. گروه دوم یعنی «خطوط المرطبه» (خطوط مرطوب) بیشتر بر استفاده از خط منحنی تأکید دارد. دو نوع از این خطوط یعنی رفاع و توفیق در امور دیوانی و اداری کاربرد داشت. استفاده از این خطوط در قرآن‌ها، تنها به ترقیم، نوشتن تقدیم نامه و وقفیه و گاه نوشتن عنوان سوره‌ها منحصر می‌شد. خط دیگر در این گروه «ثلث» نام دارد که برای نگارش متون الحاقی بیش‌تر از رفاع و توفیق مورد استفاده قرار می‌گرفته است. هر چند گاه دیده می‌شد که متن کامل قرآنی را با این رسم الخط کتابت کرده باشند.

خطوط خشک و مرطوب مدت‌ها در کنار خط سنتی کتابت قرآن مورد استفاده خوشنویسان بوده و سیر جانشینی هر یک به جای دیگری بسیار بطئی صورت می‌گرفت. نخستین قرآن با خط نسخ در سال ۳۹۱/۱۰۰۰ در بغداد و اولین قرآن با خط محقق در سال ۵۵۵/۱۱۶۰ در ایران کتابت شده است. در آن هنگام خط کوفی شرقی که آخرین خط از سلسله خطوط متنی کتابت قرآن بود، تحت تأثیر خط نسخ قرار داشت، تحولی که کاملاً طبیعی به نظر می‌رسید. با این وجود، خط کوفی شرقی تا سده‌ی دوازدهم / ششم برای تحریر قرآن مورد استفاده کاتبان بود.

ناسده‌ی یازدهم / پنجم، تذهیب کتب دست‌نویس معمولاً آمیزه‌ای از نقش گل و برگ

۳- ذیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات ایران، جلد اول، تهران، انتشارات ققنوس، ۱۳۷۴، صص ۱۸۳ و ۱۴۱.

۴- ناصر حلیلی و دیوید جیمز، کارهای استادانه، جلد دوم از گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۰، صص ۱۱-۱۲.

۵- نخستین بارقه‌های پیدایش این مرکز شش سده پیش از این بوده است، اما از حدود سال ۱۱۳۷/۱۱۵۰ به بعد مکان ویژه‌ای برای کتابخانه در نظر گرفته شد. توجه جدی به چاپگاه و سازمان کتابخانه نیز به اوایل سده‌ی ۱۴/۲۰ بر می‌گردد و نخستین بنای جامع کتابخانه در سال ۱۳۳۰ شمسی در ضلع شمال شرقی صحن امام خمینی کنونی ساخته شد و سپس از سال ۱۳۵۶ به ساختمان جدیدتر و وسیع‌تری واقع در طبقه فوقانی موزه آستان قدس در ضلع شرقی همان صحن انتقال یافت و تا سال ۱۳۷۳ در همان محل واقع بود. بنای ساختمان کنونی از سال ۱۳۶۰ شروع و در سال ۱۳۷۲ در مساحت ۳۰۰۰۰ متر مربع زیر بنا به پایان رسید و از نیمه دوم سال ۱۳۷۲ مورد بهره‌برداری قرار گرفت. از ویژگی‌های برجسته‌ی این مرکز که یکی از گنجینه‌های فرهنگ مکتوب ایران است، عمر طولانی آثار هنری و کثرت قرآن‌ها و تقایم خطی، همچنین ساختمان باشکوه آن است که یادگار هنر معماری اسلامی است.

۶- از مشخصات رسم الخط آن می‌توان به آوردن «که» به همراه کلمه بعد، مانند بسوزیمش (کیسوزیمش) کیناخیم (که بساخیم)، کتابت «آن که» و «آن چه» به صورت «آنکه» و «آنچه» اشاره کرد. از دیگر ترکیبات اسم اشاره «آن» ترکیبی است که با کاف یائیه و «چه» بیان علت می‌آورند و نون را ساکن می‌کنند. این ترکیب در اصل پهلوی عبارتست از «آن» و «کی» و «چه» بیان علت، ولی در زبان دری غالباً پای آخر «آنکی» و «آچی» را حذف می‌کردند و به جای آن کاف و جیم پارسی [ج] را مکسور خوانده و «آنکه» و «آنچه» می‌نوشتند. (ملک الشعراى بهار، سبک‌شناسی، جلد اول، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۰، ص ۳۷۶.)

و اشکال هندسی بود، قالبی که تا سده ی دوازدهم / ششم نیز رواج داشت. معمولاً نقوش هندسی در صفحات آغازین و انتهایی، کاربرد بیش تری داشته و در متن، تنها در داخل قسمتی که عنوان سوره را در بر می گرفت، دیده می شد. در صفحات آغازین قرآن های سده ی یازدهم / پنجم که صفحه آرای عمودی دارد، نقوش هندسی خاصی دیده می شود.

تا سده ی یازدهم / پنجم جلد دست نوشته های قرآنی به صورت مقوایی پوشیده از چرم بود. این مقوا از چسباندن ورقه های کاغذ سفید و یا کاغذهای ضایع و مستعمل تهیه می شد. اما تا سده ی چهاردهم / هشتم، چرم جلد (که چرم بز یا گوسفند بوده است) پیش از قرار گرفتن بر مقوا، با نقوش ترنج، لچک و تسمه در حاشیه تزئین می شد که نقش و نگار تزئینی جلد به اندازه کافی واضح نبوده و کیفیت بالایی نداشت. در آن زمان چرم را پس از مرطوب کردن و با استفاده از مهر نقش می زدند.^۴

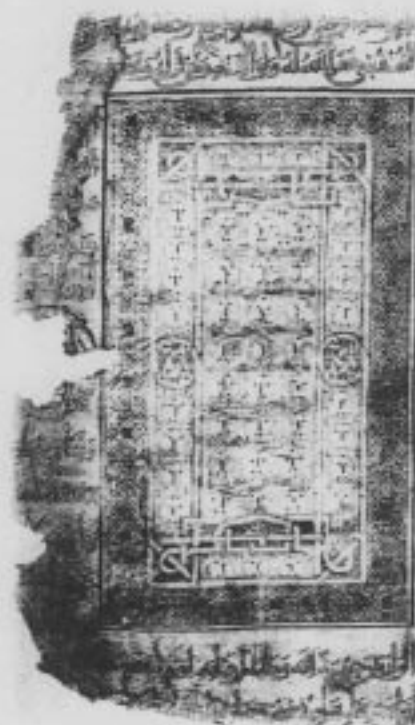
نسخه های خطی قرآنی سده ی یازدهم / پنجم آستان قدس

از میان نسخه های خطی سده ی یازدهم / پنجم موجود در کتابخانه آستان قدس،^۵ چهار نسخه از لحاظ نوع خط، تنوع تذهیب و تزئینات، همین طور اطلاعات کلی در مورد اندازه، جلد، رنگ و دیگر موارد مورد بررسی قرار گرفته است. از این تعداد سه نسخه دارای ترجمه فارسی است و یک نسخه بدون ترجمه می باشد.

نسخه اول: قرآن ترجمه دار بسیار نفیس به شماره ثبت ۱۷۷۱، این نسخه کامل نیست و آن چه موجود است عبارت از سه آیه از سوره فاتحه، از آیه ۲۱ سوره بقره به بعد، سوره آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف، انفال، توبه و یونس است که هر یک افتادگی هایی دارد. نسخه جمعاً در ۴۶۳ صفحه موجود است که صفحه آخر آن کلماتی از آیه ۷۴ سوره یونس را در بر گرفته است. ترجمه این قرآن بسیار نفیس، به پارسی کهن و به زبان بسیار پخته و دلکش مربوط به سده ی دهم / چهارم و با مختصات دستوری و لغوی سده ی یازدهم / پنجم و در بعضی موارد با رسم الخط باستانی انجام شده است.^۶ تاریخ کتابت نسخه احتمالاً سده ی یازدهم / پنجم است. خط کتابت متن و ترجمه، هر دو، نسخ است که توسط کاتب نامعلومی کتابت شده است. در ظهر برگ اول نسخه، سر تا پای صفحه دارای گره بندی به زر و تحریر مشککی^۷ به شیوه ی عهد غزنوی است. در وسط هر قفل گره بندی کلمه جلاله «الله» به خط کوفی بر زمینه رنگارنگ ۵۵ بار کتابت شده است. (تصویر ۱)

آراستن بعضی سوره یا سر سوره ها و یا ظهر برگ اول به خط کوفی مصداقی است از قرآن جاودانه ای که در بهشت موجود است و همان لوح محفوظ می باشد. در این حیطة، خط کوفی از همه خطوط به فضای مکنون آن نزدیک تر می نماید. بنابراین، می توان نتیجه گرفت که خط کوفی آشکارا جلال «لوح محفوظ» را متجلی می سازد. به همین علت همواره خطاطان یا قرآن ها را به خط کوفی کتابت می کردند و یا برای آراستن از آن بهره می گرفتند.^۸

در حاشیه گره بندی ظهر برگ اول وقف نامه به زر و تحریر شنگرف کار شده است. در وسط وقف نامه نقش ترنجی قرار داشته که از بین رفته است. صفحه ی اول نسخه، دارای یک سر سوره گره بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم است و در وسط آن عنوان سوره فاتحه الکتاب به خط کوفی تحریر شده است، وسط هر قفل گره بندی یک کلمه «الله»، تعبیه شده که جمعاً ۲۸ بار تکرار شده است. (تصویر ۲) اسامی سوره به زر و تحریر، ترنج بادامی مرصع زرین در سر سوره ها و ترنج مرصع

تصویر ۱: ظهر برگ اول از نسخه شماره ۱۷۷۱، متن باقی مانده وقف نامه.

تصویر ۲: صفحه اول نسخه شماره ۱۷۷۱، سر سوره گره بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم، عنوان سوره فاتحه الکتاب.

۷- اصطلاحی در هنر تذهیب است که به خط سیاه یا رنگی که بر دو خط نوشته یا نقش و یا خطی بر دو طرف جدول طلایی مشککی کشیده می شود، اطلاق می گردد. احمد قمی، گلستان هنر، تهران، چاپخانه گلشن، ۱۳۶۶، ص ۱۹۹.

۸- ناصر خلیلی و دیوید جیمز، کارهای استادانه، جلد دوم از گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی، پیشین، ص ۱۲.

تصویر ۳: صفحه‌ای از نسخه شماره ۱۷۷۱، سر سوره به زر و تحریر و ترنج بادامی مرصع در حاشیه

تصویر ۴: صفحه اول نسخه شماره ۴۴۴۰، آغاز جزء هفتم در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره‌بندی تشعیری.

دارای گره‌بندی در آخر سوره اعراف، از دیگر تزئینات این نسخه خطی است. (تصویر ۳) یکی از اصلی‌ترین زینت‌های تذهیب قرآن، درختی است که شجیره [درختک و ترنج] نام دارد و نماد کمال اندیشه است؛ زیرا درخت برای نیل به کمال اندیشه امکان زمانی و مکانی داشته و چون شاخه‌هایش به بیرون و بالا متوجه است، کمال آن باز است. ترنج نقشی است که زودتر از سایر نقوش کمال رایج ذهن متبادر می‌سازد. عدد اوراق نسخه ۲۳۲ و اندازه هر ورق ۲۲۸×۳۵/۵ س.م و اندازه نوشته‌ها ۱۶×۲۸ س.م است. رنگ کاغذ حیایی بوده و جلد نسخه مقوا پلاستیک جدید و شیرازه بندی اوراق گسیخته است. واقف نسخه ابوالحسن شفتی است و این قرآن نفیس هم به تفسیر شفتی شهرت یافته است.

در متن وقف‌نامه این کلمات آمده است: «بسم الله الرحمن الرحيم هذا الجامع الوامع وقفه ابوالحسن علی الشفتی غفر له ولوالديه وللمن قرأه ونظر فيه علی مش [هد] علی بن مو [سی] صلوات علیه آتانه الطاهرین وفقاً صحیحاً... بته سله لا بیاع ولا یوفی حتی یرث الله من علیها ومن الوارثین حسبه لله و طلباً لمرضاة لئوم لا یتفجع ملک ولا... [الا] آتی الله بقلب سلیم، فی شهر رمضان عظمه الله...»

نسخه دوم: یازده جزوه ترجمه شده (از شماره ثبت ۷۷ و ۴۶۶۰ تا ۴۶۴۹) از نسخه کهن و نفیسی با ترجمه استوار فارسی دری و متعلق به سده ی یازدهم / پنجم است. این نسخه از نظر رسم الخط و تجلید قابل توجه و دارای اهمیت است. از مختصات رسم الخط ترجمه می‌توان به آوردن «که» و «چه» غالباً بدون «ها» و پیوسته به کلمه بعد، همین‌طور آوردن «دال» و «ذال» به رسم کهن و همچنین حروف پارسی «پ»، «ج»، «ژ» که با یک نقطه نگارش شده، اشاره کرد.

نسخه در سده ی یازدهم / پنجم یا اوایل سده ی دوازدهم / ششم توسط کاتب نامعلومی به خط متن ثلث محقق و خط ترجمه نسخ تحریری کتابت شده است. آغاز جزء هفتم نسخه در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره‌بندی تشعیری^۹ به خط کوفی و با نقوش اسلیمی در نهایت زیبایی کتابت شده است. این کتیبه به ترنجی روبه بیرون منتهی است. (تصویر ۴) فواصل آیات نسخه با گل زرین مشخص شده و تصویر ۵ ترنج بادامی زرین و مرصعی تزئین‌کننده‌ی حاشیه‌ی متن است.

۹- مارلین لیگر، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، انتشارات گروس، ۱۳۷۷، ص ۷۳.
۱۰- اصلاحی در نقاشی و تذهیب است. از شعر که به معنی موی باشد، گرفته شده و به نقش گیاه و درخت و هر چه شبیه آن‌هاست، اطلاق می‌شود. (احمد قمی، گلستان هنر، پیشین، ص ۱۹۹).

تصویر ۵: صفحه دیگری از همین نسخه است که تزیینات حواشی متن آن قابل توجه است. تزیین صفحه با شمشه‌ای زیبا، هم نشان از تنوع تذهیب در حواشی نسخه دارد و هم اشاره‌ای است به قرآن که به کرات خود را نور یا منور خوانده است. در دوره‌های متعددی از تذهیب قرآن می‌توان نمونه‌هایی دید که نکات حواشی قرآن (مانند سجده، جزء و ...) را در درون دایره‌هایی نهاده‌اند که پیرامونشان رخشان یا کنگره‌دار است. شمشه را نیز گاهی به جای ترنج‌های کوچک واقع در حد فاصل آیات می‌گذارند و این ترنج را نیز غالباً با طلا درخشان می‌کنند.^{۱۱}

عدد اوراق هر جزوه‌ی این نسخه خطی ۶۲ و عدد سطور هر ورق ۱۰ (۵ خط متن و ۵ خط ترجمه) است. اندازه هر ورق ۱۹×۱۶ س.م و اندازه نوشته‌ها ۵/۱۴×۱۰ س.م می‌باشد. جلد نسخه تیماج پاکتی ضربی با آستر فتاویری است که از حیث قدمت دارای اهمیت فراوان است. این نسخه توسط ابوالحسن بن ابی الفضل در تاریخ آخر ربیع الاول ۱۱۸۸/۵۸۴ وقف گردیده است.

تصویر ۵: صفحه‌ای از نسخه شماره ۴۶۴۰، نشانه‌های فواصل آیات و حواشی آن.

تصویر ۶: صفحه‌ی دیگری از نسخه شماره ۴۶۴۰، تنوع تذهیب در حواشی.

- ۱۱- مارتین لینگز، هنر خط و تذهیب قرآنی، پیشین، ص ۷۵.
- ۱۲- طرز ساختن شنگرف به این صورت بوده است: شنگرف را چون بر سرمه بسایند پس از آن بشوید و شستن وی چنان بود که آن را در کاسه رنگین کند و آب درو می‌کند و بچسباند و ماعتی رها کند تا آب صاف شود و بعد از آن آب را بریزد و دیگر صلاحه کند و دو نوبت دیگر چنین کند. البته سه کرات باید شستن و چون شسته باشد از خاک و غبارش نگاه دارد و دیگر بار بساید و آب صمغ عربی درو کند تا سطر شود و اگر برای قلم به کار برد تنگ باید تا قلم برود، (احمد قمی، گلستان هنر، پیشین، ص ۱۶۶).
- ۱۳- نحوه درست کردن لاجورد: برای تذهیب لاجورد را بسایند؛ به سنگ و سرکه، و آب صمغ عربی با وی بیامیزد تا سطر شود و شستن وی چون شنگرف بود (همه رنگ‌ها شسته بهتر بود)، (همان، ص ۱۶۷).
- ۱۴- نحوه درست کردن زنگار: رنگ سزی که از مس حاصل شود و در رنگ‌های سبز مصرف نمایند: بکن چاهی دو گز در جای نساک صفایح کن تنگ یک از مس پاک بریز از سرکه ناصاف چندان که گردد و صفحه‌ها در سرکه پنهان در آن چامش به یک تم کم و بیش بپوشان از کم و بیش بندیش پس از یک ماه بنگر کان تمامی شود زنگار خاطر خواه تمامی (همان، ص ۱۶۲).

نسخه سوم: از دیگر جزوات ترجمه شده است که جزء اول به شماره ۲۷۵۲، جزء ۱۳ به شماره ۲۷۵۳، جزء ۱۵ به شماره ۲۷۵۴، جزء ۲۲ به شماره ۲۷۵۵ و جزء ۲۶ به شماره ۲۷۵۶ ثبت گردیده است.

این جزوات ترجمه شده‌ی کامل و نفیس، توسط کاتب نامعلومی به خط نسخ آمیخته با عناصر ثلث و خط نسخ غالباً پیوسته، در سده‌ی یازدهم/پنجم کتابت گردیده است. دو صفحه افتتاح جزء اول شامل سوره فاتحه الکتاب است. هر دو صفحه دارای کتیبه‌ای حاوی نام سوره است و به ترنج‌هایی مذهب با پیچ و گل اسلیمی و گره‌بندی منتهی می‌شود. (تصاویر ۸ و ۷) نشانه‌های حواشی آیات، بادامک‌های مذهب و نشانه‌های فواصل آیات، مخروطی مدور و مذهب است. (تصویر ۹) در این نسخه، اعراب به رنگ شنگرف^{۱۲}، تشدید و جزم و علائم دیگر به لاجورد^{۱۳} و زنگار^{۱۴} تحریر شده است. اسامی سوره به زر و تحریر و به قلم رقاع است که زیبایی ویژه‌ای به آن بخشیده است. (تصویر ۱۰)

تصویر ۹: دو صفحه از نسخه‌ی شماره ۲۷۵۲، نام سوره بقره به زر و دورگیری سیاه.

تصویر ۱۰: وسط، دو صفحه از نسخه‌ی شماره ۲۷۵۲، خط متن نسخ با برخی عناصر ثلث و خط ترجمه نسخ، اعراب به شگرف و تشدید و جزم و علامت دیگر به لاجورد.

تصویر ۷: صفحه افتتاح نسخه‌ی شماره‌ی ۲۷۵۲، کتیبه حاوی «سوره فاتحه الكتاب» و ترنج مذهب با بیج و گل و اسلیمی و گره‌بندی کنار آن.

عدد اوراق هر جزوه ۴۲ و عدد سطور هر صفحه ۱۰ می‌باشد. (۵ سطر متن و ۵ سطر ترجمه). هر ورق در اندازه‌ی ۱۷×۲۵ س.م بر کاغذ نخودی ضخیم آهاری کتابت شده و جلد نسخه تیماج ضربی قدیمی قهوه‌ای است.

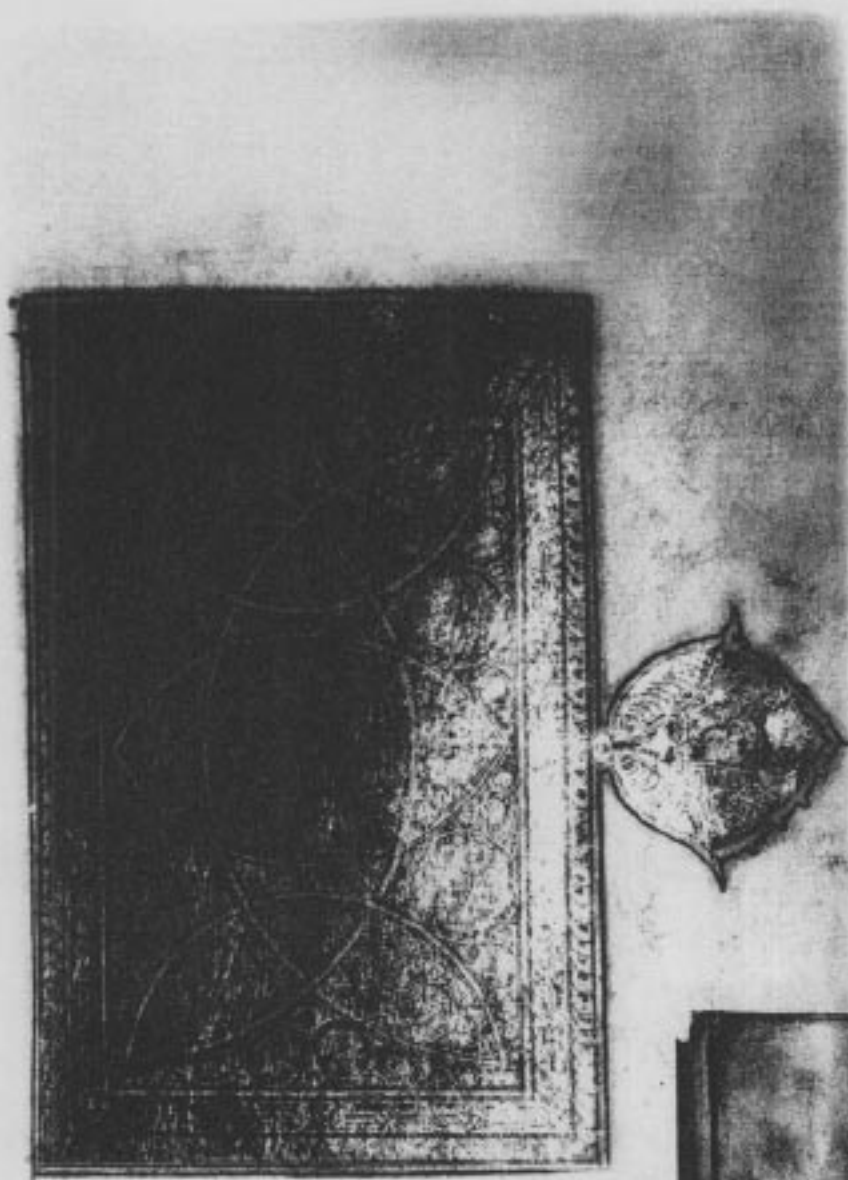
تصویر ۸: صفحه دوم از نسخه‌ی شماره‌ی ۲۷۵۲، کتیبه و ترنج مذهب، یادامک‌های مذهب و منقش در حاشیه.

واقفه نسخه، خراسان بنت ابی القاسم بن علی [نکریم] بن محمد بن الحسن بن القاسم بن حمزه بن محمد بن جعفر بن عیسی بن علی بن الحسین (ع) است و تاریخ وقف نسخه ظاهراً قرن دوازدهم / ششم بوده است.

نسخه چهارم: قرآن بدون ترجمه بسیار نفیس و ارزشمندی است که در کتابخانه و گنجینه آستان قدس رضوی ثبت نشده است. فقط یک توضیح کوتاه و یک قطعه تصویر رنگی درباره این قرآن در «کتاب‌نامه هدایت» (محمد مهدی رکنی) وجود دارد. این نسخه بسیار ارزشمند در مخزن قرآن‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

این نسخه توسط محمد بن عثمان بن حسین رواق در سده ی یازدهم / پنجم به خط کوفی قرمطلی کتابت شده است. تذهیب این قرآن در نوع خود بی‌نظیر است. صفحه اول (تصویر ۱۱) صفحه تمام مذهبی است که زیبایی آن مسحور کننده است و صفحه دوم (تصویر ۱۲) به صورت یکسان، اما قرینه با صفحه اول کار شده است. هر دو صفحه با ترنجی رو به بیرون مزین گشته‌اند. حاشیه‌ای که ترنج در آن قرار دارد و رونوشت به لبه‌های آن متمایل است، یاد آور این است

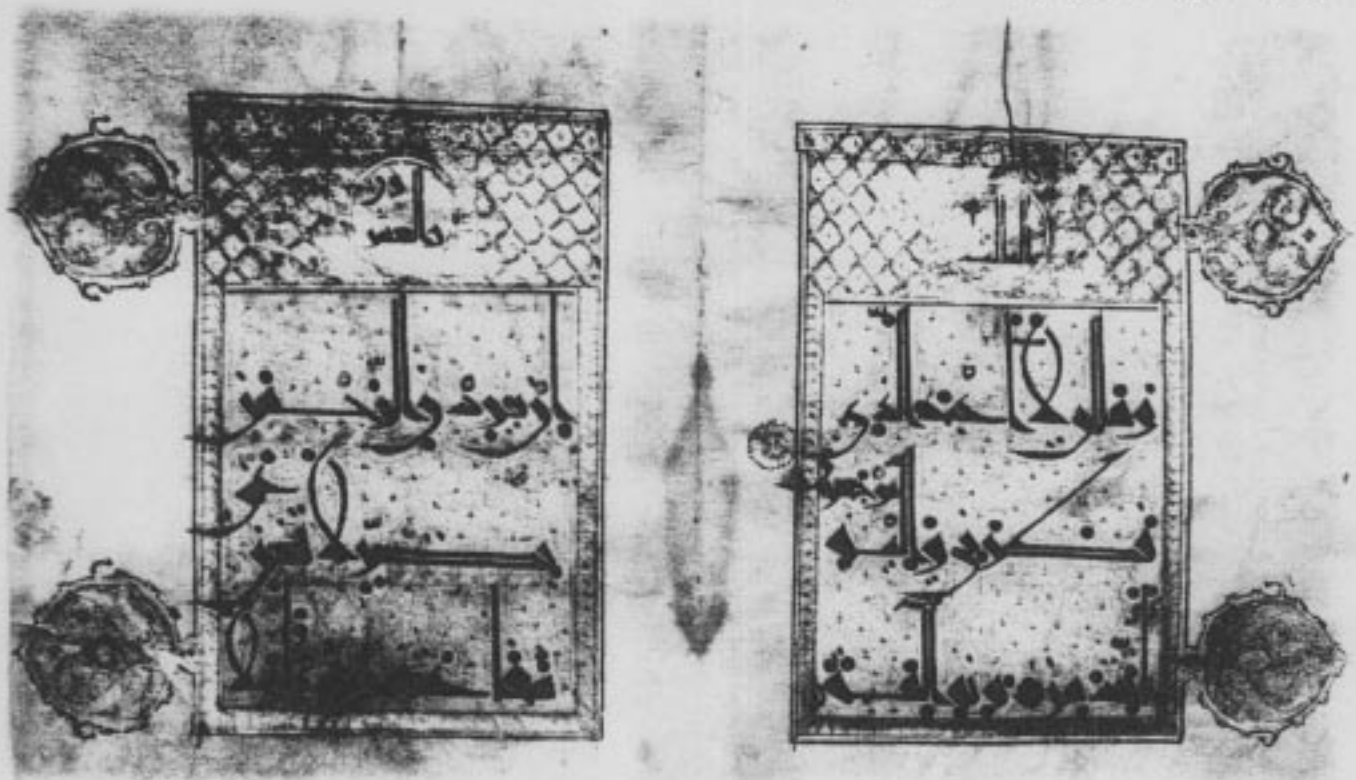
تصویر ۱۱: صفحه اول نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰،
صفحه‌ای تمام تذهیب.

تصویر ۱۲: صفحه دوم از نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰،
تذهیبی به صورت پکسان اما قرینه با صفحه اول.

که قرائت یا تلاوت قرآن سرآغاز حرکتی بی‌منتها و نقطه خیزش موجی است که عاقبت در ساحل ابدیت آرام می‌گیرد و بالاتر از همه این‌که، ساحل با حاشیه‌ای نمودار می‌شود که همه حرکات نقاشی در ترنج و شرفه‌ها و برگه‌ها و بیج‌ها و تاب‌های اسلیمی رو بدان دارد.^{۱۵}

طبیعی است که وقتی افتتاح کتاب، چنین تزیینی داشته باشد، افتتاح نخستین سوره و افتتاح کل کتاب نیز باید از هنر نمایی چشمگیری برخوردار باشد. خط زیبای کوفی قرمطی بر زمینه پوشیده از نقوش اسلیمی و کتیبه مذهب بسیار زیبا، همراه چهار ترنج حاشیه‌ای متصل به آن زیبایی اثر را صد چندان نموده است. (تصویر ۱۳)

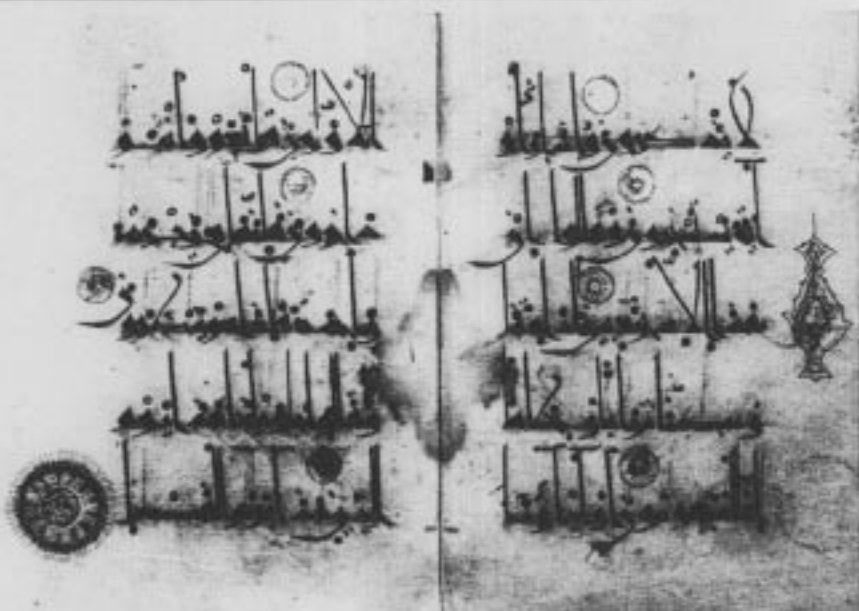

تصویر ۱۳: دو صفحه از نسخه شماره ۴۶۸۰. خط زیبای کوفی قرمطی بر زمینه پوشیده از نقوش اسلیمی در لوحه‌ای با دو کتیبه مذهب، همراه با ترنج حاشیه‌ای متصل به آن.

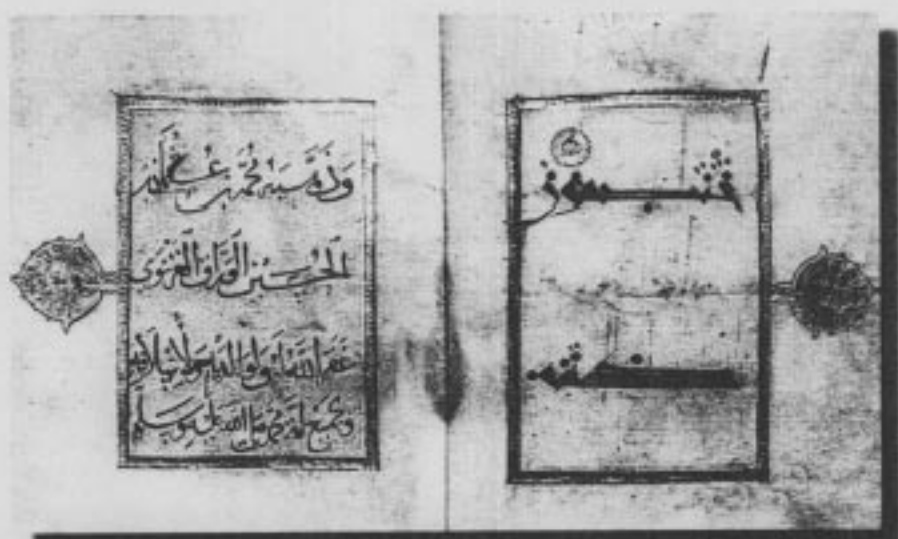
حرکات به رسم امروز ولی با رنگ قرمز و علامت سکون و تشدید با لاجورد گذارده شده و نشانه‌های فواصل آیات و تذهیب حواشی بسیار قابل ملاحظه است. فواصل آیات با شمشه‌هایی مشخص گردیده که حاشیه‌ی بیرونی آن‌ها یکی در میان با رنگ قرمز و لاجورد نقطه گذاری شده است. حاشیه‌ی اطراف نیز، با شمشه‌هایی که تزیینات داخل آن‌ها با هم متفاوت بوده و همین‌طور ترنج‌ها، به استادی تمام کار شده است. تزیینات این نسخه جلوه‌گر معنویت مذهب و خطاط آن است که آیات ملکوتی را در لوحه‌ای نگاشته و در نمایش زیبایی و ظرافت آن، در قالب علامات معنوی از هیچ کوششی فرو گذار نکرده است. (تصویر ۱۴) کتیبه‌ی مذهب با رنگ‌های طلا و لاجورد صفحه پایانی به دیگر تزیینات آن جلوه‌ای خاص بخشیده است. در صفحه آخر نسخه نیز نام کاتب و مذهب آن یعنی عثمان بن الحسین و راق غزنوی نوشته شده است. (تصویر ۱۵)

جلد این قرآن بسیار نفیس نیز از زیبایی خاصی برخوردار است؛ رنگ آن فهوه‌ای سوخته است و دور تا دور آن حاشیه گره‌بندی شده دارد و در دایره وسط جلد، در داخل شش ضلعی‌ها، سوره‌هایی از قرآن و یا آیاتی وجود دارد که خوانا نیست. (تصاویر ۱۷ و ۱۶).

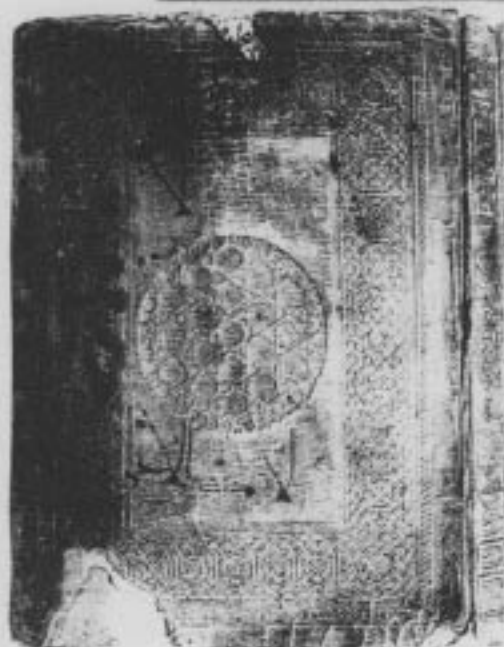
۱۵- مارتین لینگر، هنر خط و تذهیب قرآنی، پیشین، ص ۸۴

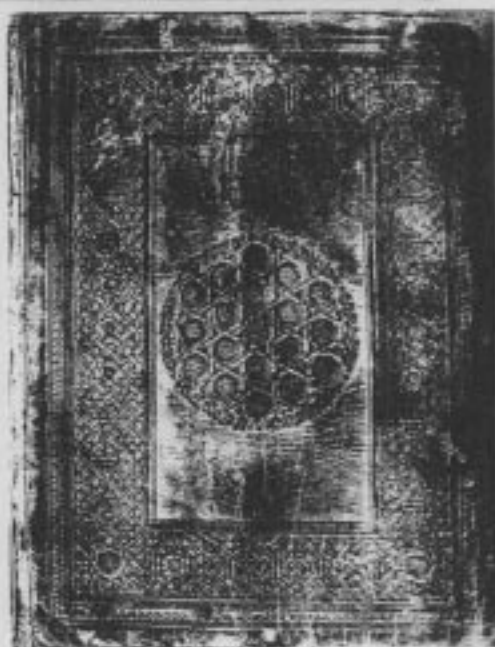
تصویر ۱۴: دو صفحه دیگر از نسخه شماره ۴۶۸۰، علامت سکون و تشدید با لاجورد و نشانه‌های فواصل آیات و تذهیب حاشیه.

تصویر ۱۵: دو صفحه آخر از نسخه شماره ۴۶۸۰، نام کتاب و مذهب.

تصویر ۱۶: چپ‌روی جلد نسخه شماره ۴۶۸۰.

تصویر ۱۷: پشت جلد نسخه شماره ۴۶۸۰.

نسخه‌های خطی قرآنی سده‌ی دوازدهم / ششم آستان قدس

از نسخه‌های خطی متعلق به سده‌ی دوازدهم / ششم موجود در کتابخانه آستان رضوی، یک نسخه ترجمه شده و دو نسخه بدون ترجمه، از لحاظ نوع خط، تزیینات و کتاب‌آرایی آن، همین‌طور اطلاعات کلی در مورد تعداد اوراق، سطور و جلد نسخه‌ها، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

نسخه پنجم: قرآن ترجمه شده کاملی (از آغاز سوره حمد تا پایان سوره ناس: جزء ۱ تا ۳۰)، با ترجمه فارسی سلیس و روان است که در ترجمه آن از لغات عربی نیز استفاده شده است. این نسخه از دو نظر حائز اهمیت است؛ اول این که نسخه کامل است و در اول و آخر نسخه نیز تاریخ و رقم آن موجود است و مقدمه‌هایی شامل اسماء حسنی، احادیثی در بیان فضیلت قرآن، فهرست حروف قرآن و دعای ختم قرآن که در آن کتابت شده، سالم و دست نخورده مانده است، دوم این که کاتب نسخه، محل اقامت خویش را ذکر کرده است. بنابراین، این نسخه کامل، معرف زبان فارسی و شیوه ترجمه قرآن مجید در «ری» سده‌ی دوازدهم / ششم است.

رسم الخط دال و ذال در این نسخه بر قاعده قدیم است؛ «که» بدون «ها» و بدون اتصال به کلمه بعد، نقطه گذاری حروف خاص فارسی مانند «ژ»، «پ»، «ج» بر قاعده عربی و تنها با یک نقطه و همچنین «آنکه» و «آنچه»، به صورت «آنک» و «آنچ» از مختصات ترجمه فارسی این نسخه است. هر چند این نسخه لغات و ترکیبات فارسی خاص و جالبی دارد، اما وجه تمایز این نسخه با نسخ دیگر سده‌ی دوازدهم / ششم توجه به مراد و معنی آیات است که بر اهمیت تفسیری و تاویلی آن افزوده است.

کاتب نسخه، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن خطیب، ظهر نویس آن، احمد خطیب و مالک نسخه، ابوالهیجا بن عبد الواحد هستند. تاریخ اتمام کتابت نسخه، «یوم شنبه ۱۳ صفر وقت صلاه ظهر سنه ۵۵۶» در قریه کهکابر ری ذکر شده است. خط متن نسخه کوفی نزدیک به نسخ و خط ترجمه آن نسخ است.

از تزیینات این نسخه، می‌توان به دو صفحه افتتاح (تصاویر ۱۸ و ۱۹) اشاره کرد که دارای چهار کتیبه نقش اسلیمی و زنجیری است و با خدنگ‌هایی در حاشیه به شنگرف و زعفران زینت داده شده است. همچنین، کتابت وسط کتیبه‌ها به تحریر کوفی است.

تصویر ۱۸: چپ، صفحه افتتاح از نسخه‌ی شماره ۶۶۱، دو کتیبه و سر سوره متنوع در رنگ، تذهیب و نوع خط.

تصویر ۱۹: راست، صفحه دوم نسخه‌ی شماره ۶۶۱، ادامه سوره بقره، کتیبه‌ها، نشانه‌های حواشی و بادامی منقش به الوان.

در این نسخه سوره‌ی بقره در ادامه‌ی سوره‌ی حمد نگارش شده و این روش می‌تواند الگو برداری از نخستین قرآنی باشد که در سال ۱۰۰۰/۳۹۱ در بغداد توسط ابن بواب با خط نسخ کتابت شده است. خوشنویس و مذهب برای معرفی عنوان سوره‌ها سوره‌ی دوم را بلافاصله بعد از سوره‌ی اول و در همان صفحه قرار داده‌اند. نام سوره بقره نیز مانند اسامی دیگر سوره، به رقا و زعفران نوشته شده و محرر نیز می‌باشد. در حاشیه‌ی سوره‌ی فاتحه‌الکتاب نیز ترنجی نسبتاً شکیل منقش شده است.

کتیبه تزیینی بالای یکی از صفحات این نسخه (تصویر ۲۰) در کنار شمشه‌ی حاشیه و کتیبه‌ی پایین صفحه به زیبایی آن افزوده است. فواصل آیات به زعفران و نشانه‌های حواشی با گل و ترنج بادامی منقش به الوان و سجاوندی به سنگرف، از تزیینات قابل توجه این نسخه است که در آن به جای زر از زعفران استفاده شده و وجه تناقضی با دیگر نسخه‌های خطی ایجاد کرده است.

در صفحه آخر نسخه (تصویر ۲۱) کاتب، ابو علی ابن خطیب، تاریخ و محل کتابت و نام خویش را در سواد زیر آورده است:

«بنوشت این مصحف پدر علی حسن پسر محمد پسر حسن خطبه‌کننده بدیه کهکابیر از بقعه مرجی گویند از حوالی شهر ری بدارد او را خدای تعالی در طاعت خویش و بجوید رضای خدا یعنی در نیشن کتاب و محکم کند به گفتن، محکم یعنی پذیرد در هر دو سرای و فارغ شد از نیشن این کتاب در روز شنبه از ماه صفر، نزدیک نماز پیشین از سال شش و پنجاه و پانصد...»
به علاوه در همین صفحه تاریخ وقف توسط واقف نسخه، محمد بیک بزار ساوه‌یی، ۱۱۲۱/ربیع الاول ۵۱۵ ذکر گردیده و مهره‌های زیارتی در حاشیه صفحه پایانی متعلق به سده‌ی نوزدهم / سیزدهم می‌باشد. عدد اوراق نسخه ۲۲۴ و عدد سطور هر ورق ۳۴ (۱۷ متن و ۱۷ ترجمه) است. اندازه هر ورق ۲۵/۵×۳۷ س.م و نوع کاغذ آن نخودی ضخیم و اندازه نوشته‌ها ۱۹×۳۳ س.م در قطع وزیری کوچک و بدون تزیینات است. جلد این نسخه خطی، تیماج ماشی (از درون، تیماج تریاکی ضربی که ضرب آن پاک و محو شده است) است.

تصویر ۲۰: بالا، صفحه‌های از نسخه‌ی شماره ۶۶۱، کتیبه تزیینی بالا و پایین صفحه.

تصویر ۲۱: صفحه آخر از نسخه‌ی شماره ۶۶۱ شامل نام کاتب، سال و محل کتابت نسخه.

در حال حاضر این نسخه با افتادگی‌های اوراق (مثلاً از ص ۱۲-۹) و به هم ریختن شیرازه، تخریب انسانی، جابجایی اوراق و رطوبت‌دیدگی در کتابخانه آستان موجود است. نسخه ششم: قرآن کامل ترجمه نشده به شماره ثبت ۲۲۶۱، از آغاز سوره حمد تا پایان سوره ناس (جزء ۱ تا ۳۰). کاتب این نسخه خطی احمد بن محمد راوندی (متولد سده ۱۰ دوازدهم / ششم) است، مذهب و نقاش آن محمد بن علی سلیمان (متولد سده ۱۰ دوازدهم / ششم) و صحاف نسخه احمد طالبان است. تاریخ کتابت نسخه سده ۱۰ دوازدهم / ششم و خط متن نسخ کهن^{۱۶} و خط حاشیه نسخ تحریری است. صفحه مذهب ابتدای قرآن (تصویر ۲۲) دارای یک لوح پیوسته به نشان شمس است که نیمی از شمس در صحافی رفته است. لوح یک حاشیه با نقوش گره‌بندی و بافت زنجیری، چهار گره در چهار جانب دارد که مربع‌هایی قرینه را تشکیل داده است. داخل مربع‌ها، نقوش هندسی و داخل دوایر قرار گرفته در سفیداب^{۱۷}، که کثیرالاضلاع‌های مذهب را ساخته است، از چهار سو لوزهایی با لاجورد، تذهیبی بسیار ظریف و پرکار به وضوح قابل دیدن است.

تصویر ۲۲: صفحه مذهب ابتدای نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، تذهیب بسیار زیبا و نفیس از علی بن سلیمان.

۱۶- نسخ در لغت به معنی استنساخ و نسخه‌برداری [و نیز لغو و ابطال] است و نسخی صحت آن است. از لحاظ کاربردی یا عملی، خط نسخ این استحقاق را دارد که مهم‌ترین خط قرآنی شمرده شود. از سده ۱۰ یازدهم / پنجم، خطاطان بزرگ به تدریج خطی در زمره اقسام نسخ وضع کردند که می‌توان آن را خط نسخ ثبت و رسمی برای قرآن‌های اندازه متوسط نامید. این خط از همان زمان الگوی خطاطان عادی و حرفه‌ای در سرتاسر شرق اسلام قرار گرفت. پیشتر قرآن‌های موجود که به خط نسخ نوشته شده، گواهی است بر این که این حرفه از سده ۱۰ طی سده‌ها و نزد افراد بی‌شماری، عزیز و محترم شمرده شده است.

۱۷- طریقه درست کردن رنگ سفیدی: سفید آب را آب باید کردن و به تنگ مالیدن تا پاک و روشن گردد. بعد از آن آب صمغ عربی در وی می‌آمیزد و به کار برد. (احمد قمی، گلستان هنر، پیشین، ص ۱۶۷).

صفحات اول و دوم این نسخه (تصاویر ۲۴ و ۲۳) هر کدام کتیبه‌هایی دارد که از بالا و پایین با دو مستطیل با نقوش گره‌بندی مذهب احاطه شده است. در دو طرف هر مستطیل، دو مربع دارای نقوش هندسی و رنگ‌بندی بسیار زیبا و متناسب به چشم می‌خورد. دو ستون با گره‌بندی زنجیر بافت نیز در حاشیه عمودی لوح قرار دارد که بسیار هنرمندانه کار شده است.

در میان کتیبه‌ی بالای صفحه اول عبارت «الشورة التي ذكر فيها» و در کتیبه صفحه بعد ادامه آن «فاتحة الكتاب و هي سبع آيات» قابل مشاهده است. متن با شنگرف نگارشی و با سفید آب دورگیری شده است. در دو کتیبه‌ی پایین در صفحه اول «زات المدينة و... بمكة» و در صفحه دوم «وهي اول السبع الاول» با خط ثلث، به زیبایی خوشنویسی شده است.

در صفحه اول و در سمت راست نام سوره بقره با رنگ قرمز و در سمت چپ تعداد آیات سوره نوشته شده است. رنگ آمیزی بین سطرها نیز با تحریر مشکئی دورگیری شده است.

نشانه فواصل آیات ختایی ۹ پر و نشانی حواشی متن شمشه‌های گل آفتابگردان است که دو شمشه با رنگ‌بندی و طرح متفاوت به وسیله یک ترنج به هم متصل شده است (تصویر ۲۵) و شمشه‌ی پایینی به یک ترنج بادامی زیبا متصل است. همچنین شمشه‌ای دیگر در پایین صفحه به چشم می‌خورد که از لحاظ رنگ‌بندی با دیگر شمشه‌ها متفاوت است. آوردن نام سوره در کتیبه مستطیلی با تزئین نقوش پیچ و اسلیمی در حواشی نام سوره و نوشتن نام سور در یک کتیبه ساده‌تر با تذهیب کمتر که از سمت چپ به ترنج‌هایی متصل است، (تصویر ۲۶) از دیگر تزئینات این نسخه است.

در صفحه‌ی آخر این نسخه (تصویر ۲۷) در ستون راست از کتیبه‌ی لوح پایین صفحه، نام مذهب و تاریخ آن نوشته شده است و در متن میان لوح، نام کتاب «احمد علی راوندی» و تاریخ کتابت (۱۱۹۰/ربیع الاول ۵۸۶) نوشته شده است.

تعداد اوراق نسخه ۲۱۶ ورق و اندازه هر ورق ۴۱×۳۲ به رنگ حنایی با رنگ مرکب مشکئی کتابت گردیده است. تعداد سطرهای متن ۱۳ و اندازه نوشته‌ها ۱۹×۲۶ (س.م) است. نوع صفحه پردازشی نسخه: دفتری، مورب، تلفیقی و نوع جلد آن رنگ قهوه‌ای سوخته است و اقف نسخه روح الله موسوی خمینی (رهبر کبیر انقلاب) و تاریخ وقف آن مرداد ۱۳۶۳ است.

نسخه هفتم: قرآن بدون ترجمه به شماره ثبت ۳۲۴۸ شامل جزء اول قرآن، آغاز سوره فاتحه و انجام «فان الله كان عبادة بصیراً» (آیه ۴۵ سوره بقره) است که به دست علی بن محمد بن رواق در سده‌ی دوازدهم/ششم سال ۵۹۲/۱۱۹۵ به خط متن کوفی دوره تکامل و با درجه خط خوش کتابت شده است.

در صفحه اول قرآن سوره فاتحه الکتاب به خط کوفی تزئینی بسیار زیبایی کتابت شده و نام سوره در سر سوره‌های صفحات اول و دوم (تصویر ۲۸)، داخل کتیبه‌ای بسیار زیبا و خاص کار شده است. رنگ‌های تذهیب، هماهنگی خیره‌کننده‌ای با رنگ زمینه کاغذ دارد. تذهیب حاشیه نیز به صورت گل است و اعجام با نقطه‌های سیاه، اعراب با نقطه‌های شنگرف و مد و همزه با زنگار کار شده است. فواصل بین آیات نیز با گل‌های چهار پر به رنگ قرمز مشخص شده است. تصویر ۲۹، دو صفحه دیگر از این نسخه خطی است که تنوع در رنگ‌بندی، اعجام در این نسخه را نشان می‌دهد؛ همان گونه که قابل مشاهده است، این تنوع حضور شمشه‌ای که در حاشیه صفحه تذهیب شده را کمرنگ نموده است.

تصویر ۲۳: صفحه اول نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، سوره فاتحه الکتاب و ابتدای سوره بقره، کتیبه و حواشی مذهب به طلا و لاجورد و شنگرف.

تصویر ۲۴: صفحه دوم نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، ادامه سوره بقره به خط نسخ کهن، ۹ پر در فواصل آیات ختایی، کتیبه و تذهیب همانند صفحه اول.

تصویر ۲۵: صفحه دیگر از نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، نوع تذهیب در

تصویر ۲۶: صفحه‌ای از نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، سر سوره‌ها در مستطیل بین دو مربع مذهب، مزین به تذهیب بافت زنجیر مرصع.

تذکره شرفیه و کتب مشرفه
اینها موهبه و کتب مشرفه
توسعه و انوار مشرفه
توسعه و انوار مشرفه
توسعه و انوار مشرفه
توسعه و انوار مشرفه
توسعه و انوار مشرفه
توسعه و انوار مشرفه
توسعه و انوار مشرفه
توسعه و انوار مشرفه

تصویر ۲۷: چپ، بالا، صفحه آخر از نسخه‌ی شماره ۳۲۶۱، شامل نام مذهب (در ستون سمت راست کتبه پایین)، نام کاتب و تاریخ کاتب.

تصویر ۲۸: پایین، دو صفحه ابتدای نسخه‌ی شماره ۳۲۴۸، دو سر سوره مذهب.

تصویر ۲۹: راست، بالا، دو صفحه دیگر از نسخه‌ی شماره ۳۲۴۸، تذهیب در حاشیه به صورت گل و اعجام با نقطه‌های سیاه، اعراب با نقطه‌های شنگرف و مد و همزه یا رنگار.

در صفحه پایانی نسخه (تصویر ۳۰) نام کاتب و تاریخ کاتب آن ذکر شده است؛ «هذا خط علی بن محمد الوارق به تاریخ شهر رمضان عظم الله ... منه اثنی و تسعین و خمس مائه».

این نسخه در ۶۲ ورق با اندازه ۱۶×۱۹، س.م و هر ورق در ۹ سطر با اندازه نوشته ۱۱×۱۰ س.م کاتب شده است. نوع کاغذ سمرقندی و رنگ آن خنایی است. نوع جلد تیماج ضریبی در قطع خشتی و به اندازه‌ی ۱۶×۱۹ س.م است.

تصویر ۳۰: صفحه
پایانی نسخه‌ی شماره
۳۲۴۸، نام کتاب و
تاریخ کتابت.

نتیجه‌گیری

نسخه‌های منتخب در این مقاله از لحاظ تاریخ‌شناسی نسخه‌های خطی، مبین نوع خط و تذهیب خاص سده‌های یازدهم و دوازدهم / پنجم و ششم هستند که مقدمه‌ای بر سیر تحولات قرآن‌های دست‌نویس و نوشته‌های قرآنی در عصر امپراطوری مملوک‌ها و ایلخانان یعنی اوایل سده‌ی چهاردهم / هشتم است. بنابراین، دو سده‌ی یازدهم و دوازدهم / پنجم و ششم زیربنایی برای دوران شکوفایی کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی قرآن است؛ زیرا قرآن‌های نفیس و گران‌بهایی را می‌توان یافت که از سده‌های ششم به بعد بر جای مانده است. به همین سبب در این دو سده یکی از مهم‌ترین تحولاتی که در کتابت قرآن‌ها تأثیر گذار بود، ایجاد شد و آن هم شیوه نگارش قرآن‌ها بود. خطی که در قرون اولیه با عنوان کوفی برای کتابت قرآن به کار می‌رفت، دیگر در نگارش متن اصلی مورد استفاده قرار نگرفت و جای خود را به خطوطی چون محقق و نسخ داد. از دیگر تحولاتی که در تذهیب این دوره به وجود آمد، شناخت و به کارگیری رنگ‌های جدید بود و آخرین تحولی که در تذهیب این دوره روی داد و در حقیقت نقطه اوج این هنر به شمار می‌آید، آرایش صفحه آغازین قرآن است که به هیچ روی کاربردی نیست؛ چون در ابتدا برای نشان دادن تعداد سوره‌ها، آیات، حروف و اعراب قرآن به کار رفت ولی در اواخر سده‌ی یازدهم / پنجم کاملاً منسوخ شد. از سده‌ی دهم / چهارم به بعد، شکل ظاهری قرآن‌های دست‌نویس به نحو شگرفی دچار تغییر و تحول شد. در اکثر مناطق کاغذ جای پوست گوساله را گرفت و صفحه‌آرایی افقی به صورت عمودی درآمد که این تغییر به تولید کاغذهایی با کیفیت عالی و کاملاً مرغوب منجر شد. در پایان می‌توان گفت تحولاتی که در صفحه‌آرایی، جنس، دست‌خط و تزئین قرآن‌های بعد از سده‌ی دهم / چهارم به وجود آمد، این آثار را از دیگر قرآن‌های دست‌نویس متمایز ساخته است.

فهرست تصاویر :

- ۱- ظهر برگ اول از نسخه شماره ۱۷۷۱، متن باقی مانده وقف نامه.
- ۲- صفحه اول نسخه شماره ۱۷۷۱، سر سوره گره بندی با گل و برگ زربین به طرح اسلیمی قدیم، عنوان سوره فاتحه الکتاب.
- ۳- صفحه‌ای از نسخه شماره ۱۷۷۱، سر سوره به زر و تحریر و ترنج بادامی مرصع در حاشیه.
- ۴- صفحه اول نسخه شماره ۴۶۴۰، آغاز جزء هشتم در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره بندی شعیری.
- ۵- صفحه‌ای از نسخه شماره ۴۶۴۰، نشانه‌های فواصل آیات و حواشی آن.
- ۶- صفحه‌ی دیگری از نسخه شماره ۴۶۴۰، توح تذهیب در حواشی.
- ۷- صفحه افتتاح نسخه‌ی شماره‌ی ۲۷۵۲، کتیبه حاوی «سوره فاتحه الکتاب» و ترنج مذهب با پیچ و گل و اسلیمی و گره بندی کنار آن.
- ۸- صفحه دوم از نسخه‌ی شماره‌ی ۲۷۵۲، کتیبه و ترنج مذهب، بادامک‌های مذهب و منقش در حاشیه.
- ۹- دو صفحه از نسخه‌ی شماره ۲۷۵۲، نام سوره بقره به زر و دورگیری سیاه.
- ۱۰- دو صفحه از نسخه‌ی شماره ۲۷۵۲، خط متن نسخ با برخی عناصر ثلث و خط ترجمه نسخ، اعراب به شنگرف و تشدید و جزم و علائم دیگر به لاجورد.
- ۱۱- صفحه اول نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰، صفحه‌ای تمام تذهیب.
- ۱۲- صفحه دوم از نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰، تذهیبی به صورت یکسان اما قرینه با صفحه اول.
- ۱۳- دو صفحه از نسخه شماره ۴۶۸۰، خط زیبای کوفی قرمپی بر زمینه پوشیده از نقوش اسلیمی در لوحه‌ای با دو کتیبه مذهب، همراه با ترنج حاشیه‌ای متصل به آن.
- ۱۴- دو صفحه دیگر از نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰، علامت سکون و تشدید با لاجورد و نشانه‌های فواصل آیات و تذهیب حاشیه.
- ۱۵- دو صفحه آخر از نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰، نام کاتب و مذهب.
- ۱۶- روی جلد نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰.
- ۱۷- پشت جلد نسخه‌ی شماره ۴۶۸۰.
- ۱۸- صفحه افتتاح از نسخه‌ی شماره ۶۶۱، دو کتیبه و سر سوره متنوع در رنگ، تذهیب و نوع خط.
- ۱۹- صفحه دوم نسخه‌ی شماره ۶۶۱، ادامه سوره بقره، کتیبه‌ها، نشانه‌های حواشی و بادامی منقش به الوان.
- ۲۰- صفحه‌ای از نسخه‌ی شماره ۶۶۱، کتیبه تزئینی بالا و پایین صفحه.
- ۲۱- صفحه آخر از نسخه‌ی شماره ۶۶۱، شامل نام کاتب، سال و محل کتابت نسخه.
- ۲۲- صفحه مذهب ابتدای نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، تذهیب بسیار زیبا و نفیس از علی بن سلیمان.
- ۲۳- صفحه اول نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، سوره فاتحه الکتاب و ابتدای سوره بقره، کتیبه و حواشی مذهب به طلا و لاجورد و شنگرف.
- ۲۴- صفحه دوم نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، ادامه سوره بقره به خط نسخ کهن، ۹ پر در فواصل آیات ختایی، کتیبه و تذهیب همانند صفحه اول.
- ۲۵- صفحه دیگر از نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، توح تذهیب در حواشی.
- ۲۶- صفحه‌ای از نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، سر سوره‌ها در مستطیل بین دو مربع مذهب، مزین به تذهیب بافت زنجیر مرصع.
- ۲۷- صفحه آخر از نسخه‌ی شماره ۲۲۶۱، شامل نام مذهب (در ستون سمت راست کتیبه پایین)، نام کاتب و تاریخ کتابت.
- ۲۸- دو صفحه ابتدای نسخه‌ی شماره ۳۲۴۸، دو سر سوره مذهب.
- ۲۹- دو صفحه دیگر از نسخه‌ی شماره ۳۲۴۸، تذهیب در حاشیه به صورت گل و اعجام با نقطه‌های سیاه، اعراب با نقطه‌های شنگرف و مد و همزه با زنگار.
- ۳۰- صفحه پایانی نسخه‌ی شماره ۳۲۴۸، نام کاتب و تاریخ کتابت.

منابع

- ۱- لینگز، مارتین، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، تهران، انتشارات گروس، ۱۳۷۷.
- ۲- خلیلی، ناصر و جیمز، دیوید، کارهای استادانه، جلد دوم از گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۰.
- ۳- قمی، احمد، گلستان هنر، چاپخانه گلشن، ۱۳۶۶.
- ۴- بهار، محمد تقی، سبک شناسی، جلد اول، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۰.
- ۵- صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات ایران، جلد اول، تهران، انتشارات ققنوس، ۱۳۸۴.
- ۶- اسفهان‌ئی، میرزا حبیب، تذکره خط و خطاطان، ترجمه رحیم جاوش اکبری، تهران، کتابخانه مستوفی، ۱۳۶۸.
- ۷- همپارتیان، تیرداد و سعید، نیا، خط و تذهیب در قرآن‌های ایرانی مجلس شورای اسلامی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال دوم، شماره چهارم، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵، صص ۱۵۲-۱۳۹.
- ۸- کاظمی، سامره، سیر تحول کتابت قرآن تا سده هشتم هجری، ماهنامه‌ی کتاب ماه هنر، شماره ۹۱ و ۱۲، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵، صص ۵۷-۴۶.

